

A LATIN NYELV
A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁG ÉS ERDÉLY
KULTÚRÁJÁBAN ÉS MŰVELŐDÉSÉBEN

SZERKESZTETTE
BÉKÉS ENIKŐ – KASZA PÉTER – MOLNÁR DÁVID

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 5.

**A latin nyelv
a kora újkori Magyarország és Erdély
kultúrájában és művelődésében**

Szerkesztette

Békés Enikő – Kasza Péter – Molnár Dávid

lazi
KÖNYVKIADÓ

Szeged
2023

A konferencia létrejöttét támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap
BTK Irodalomtudományi Intézet
SZTE BTK Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék
SZTE BTK Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatóközpont

A kötet megjelenését támogatta:

BTK Irodalomtudományi Intézet „A Neolatin Költők Tára sorozat elindítása.
Az ismeretlen XVIII. századi magyarországi latin nyelvű irodalom feltárása”
című kutatási program
SZTE BTK Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék

© Szerzők, 2023

© Lazi Kiadó, 2023

ISBN 978 963 267 573 2

ISSN 2416–125X

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát
egy-egy fejezeteket illetően is.

A borítón

Hans Sebald Beham *Grammatica* (1519) című metszete látható

Kiadja a Lazi Könyvkiadó Kft.

Felelős kiadó: a kiadó igazgatója

Nyomdai előkészítés: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomdai kivitelezés: A-Színvonal 2000 Nyomdaipari Kft.

6722 Szeged, Honvéd tér 5/B

Felelős vezető: Arday Zsolt

Tartalom

Előszó	9
--------------	---

GRÉCISTÁK ÉS KAPCSOLATAIK

ORBÁN ÁRON	
Clusius és Ellebodius barátsága	13

SZABÓ ÁDÁM	
Egy filológiai csúcsteljesítmény a 16. századi Magyarországon: Nicasius Ellebodius írásai Polübioszról	25

MÉSZÁROS TAMÁS	
Egy bizánci történetíró latinul. Konrad Clauser Khalkokondülész-fordítása	35

GRAMMATIKA – OKTATÁS

TÓTH GERGELY	
Bél Mátyás nézetei a latin nyelv iskolai oktatásáról	47

TÓTH SÁNDOR ATTILA	
Grigely Józsefnek a latin grammatikába bevezető könyve(i) (<i>Institutiones grammaticae</i>) néhány fejezetéről	63

KÖLCSÖNHATÁSOK

BAJÁKI RITA

- A 16. századi latin nyelvű imakönyvek hatása
a magyar nyelvű nyomtatott imairódomra 79

SZEBELÉDI ZSOLT

- A kollokációk mint nyelvi hungarizmusok Szerémi György *Epistolájában* 91

JANKOVITS LÁSZLÓ

- Rimay János latin verset fordít 99

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

- Baróti Szabó Dávid magyar nyelvű költészetének antik és neolatin forrásai 107

FILOLÓGIA ÉS RECEPCIÓ

MOLNÁR PÉTER

- „Reperit ipsum caput... insudatum”
Egy váradi Szent László-legenda megalkotása 121

KECSKEMÉTI GÁBOR

- Ecsedi Báthory István egy humanista olvasmányáról 141

SZABÓ ANDRÁS

- Forgách Mihály ismeretlen levele 153

BALÁZS MIHÁLY

- Janus Pannonius – Leonhard Stöckel – Lethenyi János.
Az apophthegma a kora újkori Magyarországon 161

JARMALOV REZSŐ

- Otrokocsi Fóris Ferenc *Historia Ecclesiastica Hungarorum* című művének
kéziratai és szövegproblémái 185

ERDÉLYI HISTÓRIÁK

TOMKÓ ZOLTÁN

- Szulejmán utolsó magyarországi hadjárata és a zimonyi találkozó
Szapolyai-párti szemmel 199

VIROVE CZ NÁNDOR

- Kendy Anna históriájának megjelenése Christian Schesaeus
Ruina Pannonica című eposzában 213

PETNEHÁZI GÁBOR

- A bolygó humanista.
Gian Michele Bruto Erdélybe érkezésének előtörténete 223

GYULAI ÉVA

- Egy (majdnem) ismeretlen történetíró, Daróczy Ferenc és műve:
Vera descriptio rerum in Transsylvania post Moldavicam expeditionem gestarum
(Prága, 1600) 243

GÁLFI EMÓKE

- Szamosközy István „baráti köre” 265

PAP LEVENTE

- Lakatos István *Siculiájának* egyik forrása: Florimond de Raemond 279

BENEI BERNADETT

- De Transilvania – Timon Sámuel (1675–1736) Erdély-imagója 293

MÁTÉ ÁGNES

- Báthory Griseldis, az engedetlen menyasszony vagy az eretnek hárpia
sikertelen megzabolázása 305

NAGY GÁBOR

- „Memor tamen regis Stephani, qui dicere consueverat...”.
Báthori István északi emlékezetéről 317

AD FONTES

BÁTHORY ORSOLYA

Edictalis cassatio –Nyomokban Pázmányt tartalmazhat 343

FEHÉR BENCE

Római feliratok, hadiutak rekonstruálása és a fogarasi mammutcsontok
– egy latin tudományos monográfiában, 1700 körül 361

SÁNTA SÁRA

Köleséri Sámuel, az erdélyi polihisztor régiségbúvár 371

Névmutató 379

Bél Mátyás nézetei a latin nyelv iskolai oktatásáról

Európai horizont: a humanista iskolázás kritikája a 17–18. században

„Régen meggyökeresedett sokaknál az a vélemény, miszerint a grammatikusok szabályaiból lehet latinul megtanulni – főleg ha azok elég szószátyárok és véget nem érő megjegyzésekre támaszkodnak –; ezért aztán ifjúságuk nagyobb részét ezek között a kátyúk között fecsérlik el, egyik haszontalansággal tetézik a másikat, és úgy fejtik ki az egyes nehézségeket, hogy azt hihetnéd, éppen a gordiuszi csomó kibogozásával vannak elfoglalva.”¹ A fenti szarkasztikus megjegyzés Bél Mátyástól származik 1717-ből, de ha az olvasó számára ismerősen csengenek e szavak, az nem a véletlen műve. A pozsonyi tudós a fenti megjegyzésével azok egyre gyarapodó kórusához csatlakozott, akik már régóta kritikával illették a humanista iskolai programot, vagyis a latin grammatika hosszú éveket tartó oktatását, Donatus nyelvtanának lelketlen biflázását, majd pedig az antik auctorokkal való, további éveken át tartó küzdelmet, és a retorikai osztály újabb megpróbáltatásait.

A kórus a 17. században csapott át fortissimóba. Sokan vélték úgy, hogy az egész antikvitásra épülő tudományeszmény felett eljárt az idő, és nincs gyakorlati haszna a való életben. Ismeretes Montaigne kritikája, Petrus Ramusnak a klasszikusoktól már eltávolodó, helyettük új alapokon nyugvó tudásanyaggal felvértezett iskolai tankönyvei, vagy Descartes kategorikus álláspontja, aki számára az antik kultúra már semmilyen különleges beccsel nem bírt. Leibniz szintén úgy látta, hogy az ókori szerzők írásaiban lévő tudásanyag elavult, haszontalan. Bacon szerint a latin iskola kiüresedett, csupán a szavak börtöne, Locke pedig badarságnak tartotta az antik költészet iránti rajongást.²

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ „Inveterata multorum opinio est, ex grammaticorum praeceptionibus, in primis si eae sint prolixiores, et infinitis adnotationibus subnixae, linguam addisci posse latinam; hinc meliorem inventutis aetatem inter istas salebras conterunt, tricas tricas augent, atque explanant difficultates, ut circa nodum gordium solvendum occupatos crederes.” Matthias BEL, *Rhetorices veteris et novae praecepta* (Lipsiae: Martini, 1717), 4.

² A témára már elavult, de jól adatolt magyar nyelvű monográfiák, s azok vonatkozó részei: FINÁCZY Ernő, *A renaissancekori nevelés története: vezérfonal eg yetemi előadásokhoz* (Budapest: Hornyánszky,

De nemcsak a racionalista gondolkodók voltak elégedetlenek az iskolai tananyaggal, hanem a diákok igényei is megváltoztak. A 16. században kialakított humanista modell már nem felelt meg az egyre nagyobb tömegben iskolákba iratkozó, alacsonyabb társadalmi rétegekből is érkező diákok számára, akik praktikus, alapvető ismereteket szerettek volna kapni a tanulmányaik során, nem (csak) antik auktorok olvasását.³ A kérdés az volt, hogyan és milyen mértékben kell átalakítani az iskolai tananyagot. Akadtak olyanok, akik drasztikus reformokat javasoltak, de olyanok is, akik csak finomhangolást szerettek volna a rendszeren, így a grammatikai anyag csökkentését, észszerűsítését, és az olvasmányanyag részleges frissítését tűzik ki célul – a radikálisabb programokat azonban hevesen elleneztek.⁴

A kritikusok sorából számunkra most két figura bír különös jelentőséggel. Az egyik a nagy hatású pedagógus, Comenius, aki a gyökeresebb változásokat követelők közé sorolható. Úgy vélekedett, hogy az antik auktorok áradatát nem lehet a gyerekekre rázúdítani, s egyébként is a jelenkor szókincsét kellene tanítani az iskolákban, de azt a régi szerzőktől nem lehet megtanulni. A fő kifogása azonban a következő: ha valaki a [latin] nyelv tanulásával tölt el annyi évet, vajon mikor jut majd el a reáliáig? („Si quis linguae discendae gratia tot transmittat annos, ecquando ad realia veniet?”) Mikor fog teológiát, orvostudományt, jogtudományt tanulni?⁵ Emellett a klasszikusokkal szemben teológiai és morális ellenérzései is voltak: a tisztátalan Ovidius, a parázna Catullus vagy a trágár Martialis szerinte nem való az iskolába.⁶ Így a lomtárba utalt klasszikusok helyett a latin oktatásának az értelmét a hétköznapi nyelv megtanításában látta, amelyet híres szemléltető tankönyveivel, a *Vestibulummal*, a *Ianuával* és az *Atriummal* kívánt megvalósítani.⁷

A másik fontos személy a nagy hallei vallási reformer, iskolaalapító és pedagógus, a pietista August Hermann Francke, aki az általa létrehozott gimnáziumokban már anyanyelvű, észszerűsített latinoktatást szorgalmazott, és az egyetemen tanító professzorok, Joachim Lange és Christoph Cellarius német nyelvű latin grammatikái révén ezt meg is tudta valósítani. Emellett sikerült elérnie, hogy a régóta és sokak által óhajtott reáliák is megjelenjenek a tanrendben, így a német nyelv, föld-

1919), 110–113, 128–130, 134; Uó, *Az újkeleti nevelés története (1600–1800): vezérfonal egyetemi előadásokhoz* (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1927), 50–52, 87–88; BALASSA Brúnó, *A latintanítás története: neveléstörténeti forrástanulmány* (Budapest: Sárkány Nyomda, 1930), különösen 74, 94–95, 104–107. Nemrég jelent meg egy témánk szempontjából fontos monográfia, amely elsősorban a rámistá és Comenius-féle reformpedagógiák recepcióját és kritikáját tekinti át: Howard HOTSON, *The Reformation of Common Learning: Post-Ramist Method and the Reception of the New Philosophy, 1618–1670* (Oxford: Oxford University Press, 2020).

³ HOTSON, *The Reformation...*, 419–420. (et passim.)

⁴ Uo., 327, 407–410, 413, et passim.

⁵ I[ohannes] A[mos] COMENIUS, *Ianua Aurea reserata quatuor Linguarum* (Lugduni Batavorum: Elsevir, 1640), Ad lectores eruditos, [*7]r.

⁶ Lásd BALASSA, *A latintanítás...*, 55–56.

⁷ Uo., 201–202.

rajz, történelem és számtan, valamint a nemesifjak számára létrehozott elitgimnáziumban, a Paedagogiumban a francia is. Ami az antik olvasmányanyagot illeti, favorizálta a keresztény szerzők olvasását, de a klasszikusok stabilan megmaradtak a helyükön, így Cicero, Terentius, Caesar, Livius, Sallustius, Quintilianus. Ovidius és Vergilius azonban kimaradt. Óvatos reformkezdeményezés volt a lipcsei latin hírlap olvastatása a diákokkal, aminek a korabeli kifejezések tanulása volt a célja.⁸

Franckén keresztül jutunk el Bél Mátyáshoz, aki a nagy hallei pedagógusreformer kedves tanítványa volt 1704 és 1707 között, olyannyira, hogy Francke a fia nevelőjévé tette meg, s a latin iskolában mint tanárt alkalmazta.⁹ Ebből következik, hogy nyilván a Francke-féle univerzumban kell keresni Bél pedagógiai elveinek többségét – de nem elégséges csak a hallei hatást vizsgálni, illetve ez a hatás sem csupán Francke nézeteiből áll. Az is hamar kiderült számunkra a kutatás során, hogy a hazai, vagyis beszercebányai, pozsonyi terep sok módosítást kívánt meg, tehát az itthoni praxis ugyancsak alakította a fiatal lelkész-tanár nézeteit. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk meg, hogy mennyire modern, és mennyiben „hallei” Bél latinoktatási programja; más iskolákhoz képest miben lépett előre –, és miben különbözött tőlük.¹⁰

⁸ Francke iskolaszervezésére, illetve az általa alapított gimnáziumokban a latinoktatás alapelveire és gyakorlatára lásd A(ugust) H(ermann) FRANCKE's *Pädagogische Schriften: Nebst der Darstellung seines Lebens und seiner Stiftungen*, hrsg. von G. KRAMER (Langensalza: Beyer, Hermann, 1885), passim; PAYR Sándor, *A pietizmus paedagógikája: Spener, Francke és a magyar pietista nevelők* (Pozsony: Wigand Ny., 1908), 34–61, a latinra vonatkozóan 53–54; Johannes WALLMANN, *A pietizmus* (Budapest: Kálvin, 2000), 85–93; CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus 1700–1756: Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez* (Budapest: Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000), 15–18; FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, (Szeged: [SZTE], 2001), 18–33.

⁹ Ezt magától Bél Mátyástól tudjuk meg: tőle származik ugyanis az az életrajz, amely Johann Jakob Brucker tudóspottré sorozatában, a Bélről készült metszet után található. Lásd Johannes BRUCKERUS[–Matthias BEL], „Matthias Belius”, in Johannes BRUCKERUS, *Pinacotheca scriptorum nostra aetate litteris illustrum...* Decas V. (Augustae Vindelicorum: Haid, 1766 [! 1746]), [4]–[5]. (A számozatlan oldalakra így hivatkozunk, beleszámolva az elején lévő, metszetet tartalmazó oldalt és verzóját is.) Az (ön)életrajzról írt hosszabb elemzésünket lásd: TÓTH Gergely, „Egy hungarus értelmiségi pályafutásának tipikus és egyedi vonásai. Bél Mátyás elfeledett (ön)életrajza”, *Történelmi Szemle* 64, 3. sz. (2022): 417–445.

¹⁰ Bél pedagógiai munkásságának tekintélyes irodalma van. A fontosabb művek, s vonatkozó részeit: HAAN Lajos, *Bél Mátyás*, Székfoglaló értekezés (Budapest: Akadémia, 1879), 19–30. et passim; MARKUSOVSKY Sámuel, *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története* (Pozsony: Wigand, 1896), 127–224; SIPOS Istvánné, „Bél Mátyás pedagógiai reformtörekvései”, *Magyar Pedagógia* 62 (1962): 82–103, 207–234; TARNAI Andor, „Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány”, *Irodalomtörténet* 66 (1984): 817–831; MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között* (Budapest: Akadémiai, 1981), különösen 565–568, 584–585. A szlovák szakirodalomból feltétlenül megemlítendő: Július SOPKO, „Matej Bel a vyučovanie latinčiny”, in *Pedagóg Matej Bel: zborník referátov vedeckej konferencie: Bratislava, 29. a 30. mája 1984*, Zborník Muzea školstva a pedagogiky na Slovensku (Bratislava: Slov. ped. knižnica–Ustav skolských informácií, 1985), 181–201; illetve Uő, „Belova metodika a vyučovanie latinčiny”, in *Matej Bel: Doba – život – dielo*, Zostavotavel Ján TIBENSKÝ, (Bratislava: Veda, 1987), 122–132. Emellett a szlovák nyelvű Bél Mátyás-monográfiák is haszonnal forgathatók a témában, amelyek közül a jelentő-

Egyszerű grammatika, tiszta latinság, anyanyelvi oktatás:
Bél célkitűzései és azok korlátai

Bél Mátyás Halléből hazaérkezve rögtön lelkészi és tanári feladatokat vállalt Besztercebányán, majd 1710-ben a rektori tisztséget is elnyerte. 1714-ben a pozsonyiak átcsábították iskolájuk igazgatói székébe, amelyet aztán 1719-ben cserélt fel az ot-tani német evangélikus gyülekezet lelkészi hivatalával. A tanítással és iskolaigazgatóssal töltött majd 12 év alatt számos tankönyvet adott ki, és ezek közül a legtöbb a latin szókincs, grammatika, és retorika tárgyára terjed ki.¹¹ Az említett művekben bőséges előszavak találhatók, amelyekben Bél részletesen ír a könyve tartalmáról, illetve a tananyag oktatásával kapcsolatban saját álláspontjáról. Ezek tehát – kiegészítve a pozsonyi evangélikus konventhez benyújtott memorandumával, amelyben az iskolai oktatásra vonatkozó tervezetét vázolta¹² – kiválóan alkalmasak arra, hogy megvizsgáljuk elképzeléseit.

Az első kérdésünk az lehet Bél működésével kapcsolatban, hogy hogyan próbálta meg az általa is érzékelt problémát, vagyis a grammatikai anyag felesleges terjedősségét orvosolni, illetve hogyan igyekezett a diákok elégtelen szókincsét fejleszteni. Ami az alapokat, vagyis a szótanulást illeti, ráléphetett volna arra az útra, amit Comenius kijelölt a tankönyveivel. Bél azonban éles szavakkal mondott ítéletet a nagy morva pedagógus teljes tankönyvcsomagja felett. A legfőbb érve egyrészt a Comeniusnál hemzseggő neologizmusok, „barbár” kifejezések voltak;¹³ emellett azt is károsnak tartotta, hogy a *Ianua* és a többi nomenclator magolása miatt a diákok

sebbek: Jean OBERUC (JÁN OBERUC), *Matthieu Bel: un pietiste en Slovaquie au 18e siecle* (Strasbourg: Librairie Evangelique, 1936); Ján TIBENSKÝ, *Veľka ozdoba Uhorska: Dielo, život a doba Mateja Bela* ([Bratislava]: Tatran, 1984); IVONA KOLLÁROVÁ–IMRICH NAGY, *Matej Bel: Osobnosť, médium a transfer ideí na prahu osvietenstva* (Bratislava: Literárne informačné centrum, 2021). Frissen Bél Mátyás nyelvtankönyveiről: Peter BENKA, „Jazyky uhorskej vlasti: Jazykové učebnice Mateja Bela”, in *Liber – Verbum – Monumentumque vol. V: Jazyk, školstvo a literatúra v dejinách Slovenska*, ed. Marcela DOMENOVÁ (Prešov: Štátna Vedecká Knižnica v Prešove, 2021), 9–21.

¹¹ Az igen gazdag termést pontos bibliográfiai adatokkal közli: Blažej BELÁK et al. (zost.), *Matej Bel 1684–1749: Výberová personálna bibliografia k 300. výročiu narodenia Mateja Bela* ([Martin:] Matica Slovenská, 1984), 32–49. passim.

¹² Az iskola rektori állására való meghívása után, 1714 májusában benyújtott tervezet: [Matthias BEL:] *Ohnmaßgebliches Project wie Die hiesige Evangelische Schule, unter dem Segen Des Allerhöchsten, Zur Aufnahme des gemeinen Besten, Wohleinrichtungen und fortzuführen sey, auf hochgeneigtes Begehren Eines Hochlöbl. Kirchen Convents wohlbedächtigt entworfen und geborsamst überreicht Anno 1714. Mense Majo*, Ústredná Knižnica Slovenskej Akadémie Vied – Lyceálna knižnica (Bratislava), 429. kt./II. A szöveg tartalmát összefoglalja MARKUSOVSKÝ, *A pozsonyi...*, 165–193.

¹³ „In istis Comenii libellis, quos ille scholarum causa edidit, sordes atque barbaries, non modo dictionem contaminant, sed res etiam ipsas, quibus adsperguntur, coinquinare videntur...” Matthias BEL, „Bonae mentis lectori s[alutem]” [Előszó], in Matthias BEL, *Grammatica Latina facilitati restituta; hoc est, praecepta etymologiae, syntaxeos et orthographiae... ad modum... Christophori Cellarii... adornata... in usum discentium concinnavit et praefatus est Matthias Bel* (Leutschoviae: Brewer, 1717), a4v. A szöveg magyar fordítása: Bél Mátyás, „Latin nyelvtan (1717)” [Előszó], In BÉL Mátyás, *Hungariából Magyarország felé*, vál., gond., bev. TARNAI Andor, ford. DÉRI Balázs, DONÁTH Regina,

csak későn jutnak el a jó (latin) auktorokhoz.¹⁴ Szavainak az adott különös jelentőséget, hogy Magyarországon a korszakban számos (evangélikus és református) gimnáziumban használatban voltak a szóban forgó tankönyvek.¹⁵

Bél eme határozott álláspontja ugyanakkor szintén nem előzmények nélküli. Ramus és Comenius gyakorlatias, szélesebb rétegeket megcélzó pedagógiai programjai kategorikus elutasításban részesültek a nyugat-európai egyetemi tudományos szféra professzorai, humanista tudósai részéről, kezdve Lipsiustól, Morhofon, Vossiuson, Wilhelm Mechowon keresztül Johann Heinrich Boecklerig. Az igen korán megjelenő kritikák a „barbár” nyelvezet mellett főleg azt kifogásolták, miszerint Ramus és Comenius módszerei elvonják a tanulót attól, hogy a klasszikus tanulmányokban jobban elmerüljön.¹⁶ Ennek lehetősége ugyanis olyan radikális paradigmaváltás volt, amelyet az egyetemi szféra a még erősen humanista tudományosságával elutasított – igaz, alsóbb regiszterekben, gimnáziumokban sikeres tudott lenni mindkét reformpedagógus programja.¹⁷

Bél ugyanakkor távol tartotta magát – és diákjait – Comeniustól. Ebben a fenti szerzők (Vossius, Mechow, Morhof) bírálatának ismerete mellett – amely bírálatokat részben idézi is¹⁸ – erősíthette egyrészt, hogy a morva pedagógus tankönyveit Francke sem szorgalmazta saját iskoláiban. Másrészt Bél professzora volt Halléban a már említett Cellarius is, aki a *Collegium elegantioris litterae* tanáraként, egyben kiváló filológusként, ókortudósként a latin nyelvi purizmus híve volt, így az *Antibarbarus* és a *Posteriores curae* című műveiben éppen a nem klasszikus, nem aranykori szavakat listázta nagy apparátussal.¹⁹ Amint arra Tarnai Andor és Kecskeméti Gábor rámu-

TARNAI Andor, Magyar ritkaságok (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984), 45–66 (Déri Balázs fordítása), 54.

¹⁴ BÉL, „Bonae mentis...”, a4r; BÉL, „Latin nyelvtan...”, 54. Bél és Comenius kapcsán egy szlovák kutató, Jozef Pšenák jelezte ugyan a pozsonyi tudós eme határozott kritikáját a morva pedagógus tankönyvei kapcsán, de úgy látta, hogy egyéb területeken nagyon is hatott Comenius Bél tanári módszereire – pl. anyanyelv oktatása, reáliák szorgalmazása stb. terén. Lásd Jozef PŠENÁK, „Comenius és Bél Mátyás”, in *Comenius és a magyar művelődés*, szerk. CSORBA Csaba, FÖLDY Ferenc, KÖDÖBÖCZ József, Bibliotheca Comeniana 5 (Sárospatak: Magyar Comenius Társaság, 1994), 84–88. Véleményem szerint ugyanakkor ezeken a területeken inkább Francke hatása volt a döntő. Comenius és Bél viszonyára még lásd Dagmar ČAPKOVÁ, „Komenský – Osvícenství – Matej Bel”, in *Pedagóg Matej Bel...*, 111–124; SOPKO, „Belova metodika...”, 124–125.

¹⁵ Erre, vagyis a Comenius-tankönyvek elterjedtségére maga is utal. Lásd BÉL, „Bonae mentis...”, a4r; BÉL, „Latin nyelvtan...”, 53. Még lásd MÉSZÁROS, *Az iskolaiügy...*, 360–361, 362, 364, 367. stb. A Comenius-tankönyvekkel való szakítás jelentőségére lásd KOLLÁROVÁ–NAGY, *Matej Bel...*, 37.

¹⁶ HOTSON, *The Reformation...*, 329–335.

¹⁷ Uo., 406–407, 419–420.

¹⁸ BÉL, „Bonae mentis...”, a4v–a5r; BÉL, „Latin nyelvtan...”, 54–56. Vossiusat más vonatkozásban, de szorosan a témához kapcsolódva (Donatus kritikájához, a tiszta latinság védelmében) idézi. Lásd uo. a3v–a4r; uo. 52–53.

¹⁹ Személyére és műveire, purizmusára lásd Marcus BECK, „Antibarbari Halenses”, in *Von Eleganz und Barbarei: Lateinische Grammatik und Stilistik in Renaissance und Barock*, hrsg. Wolfram AX, Wolfenbütteler Forschungen 95 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2001), 255–277; RESTÁS Attila, „A »methodus Cellariana« Debrecenben”, *Könyv és Könyvtár* (Debrecen) 24 (2002): 111–123, 112–117.

tat, Bél ehhez a purista latinitáshoz csatlakozott, és saját latin prózájában szigorúan betartotta a nyelvi tisztaságot: modern kifejezésekre is antik, aranykori kifejezést keresett, még ha ritka vagy netán hapax is volt.²⁰ Mindezzel szöges ellentétben állt a morva pedagógus módszere.

Bél ezért az alapok lerakásához Comenius helyett Cellarius *Liber memorialis*át használta, amely voltaképpen egy kisszótár avagy szószedet, szóbokrokkal; és persze a nyelvi tisztasága is garantálva volt.²¹ De itt felmerült egy súlyos probléma: Bélnek már Besztercebányán ki kellett egészítenie annak anyagát az igényeknek megfelelően a német mellett „cseh” és magyar jelentéssel, mivel a tanulók nem csupán németajkúak voltak, Pozsonyban pedig még vegyesebb volt a diákság.²² Ezt a kiegészített *Liber memorialis*t később nyomtatásban is publikálta 1719-ben, majd 1735-ben is, sőt, 1743-ban egy egyszerűsített változatot is kiadott *Primitiva Latina* címmel.²³

A grammatika oktatása terén Bél többször is kárhóztatta a Donatus-féle nyelvtant és annak Johann Rhenius-féle átdolgozását, egyrészt rossz latinságuk mi-

²⁰ Lásd TARNAI, „Bél Mátyás és a magyar...”, 823; KECSKEMÉTI Gábor, „Tarnai Andor a tudománytörténetben: a magyar irodalomtörténeti gondolkodás szintézistől szintézisig”, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszméletörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, Reciti konferenciakötet 7 (Budapest: Reciti, 2020), 11–32, 20.

²¹ Christophorus CELLARIUS, *Latinitatis probatae et exercitae liber memorialis* (Merseburgi: Christianus Forbergerus, 1689).

²² A diákság Bél Mátyás rektorsága alatti összetételét jól ismerjük a két iskola anyakönyvből, és a nevek, valamint a származási hely (illetve a felekezet) alapján elég jól lehet következtetni a nemzetiségi megoszlásra is. Besztercebányán a német ajkú diákok mellett nagy számban voltak (s a németeket meg is haladták) a szlovák családnévűek, és kis számban, de magyarok is voltak (pl. a Győr vármegyei diákok). Lásd TÓTH Gergely, „Bél Mátyás besztercebányai diákjai: A besztercebányai evangélikus gimnázium anyakönyvének vonatkozó része, Bél és utóda megjegyzéseivel”, in: *Lymbus: Magyarságtudományi forrásközlemények*, főszerk. UJVÁRY Gábor, felelős szerk. KERÉKES Dóra (Budapest: Balassi Intézet [et al.], OSZK, 2009), 135–170, itt: 140–141. et passim. Pozsonyban még vegyesebb a kép: a szlovákok és németek mellett sokan tanultak magyar anyanyelvűek (a hat református diák biztosan, de elég bizonyosan a Komárom, Borsod, Győr stb. vármegyékbeli érkezők is), és a Vas vármegyei vendek. Lásd TÓTH Gergely, „Bél Mátyás pozsonyi tanítványai: A pozsonyi evangélikus líceum anyakönyvének vonatkozó részei Bél és utódai megjegyzéseivel”, in *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények*, főszerk. UJVÁRY Gábor, felelős szerk. Kerékes Dóra (Budapest: Balassi Intézet [et al.], 2007), 179–208, itt: 185–186.

²³ Christophorus CELLARIUS, *Latinitatis probatae et exercitae liber memorialis... in usum scholarum patriae, plurimis vocibus Latinis, atque interpretatione Hungarica et Bohemica locupletavit, et de usu libri praefatus est* Matthias BEL (Noribergae: Petrus Conradus Monath, 1719); az 1735. évi kiadás: Christophorus CELLARIUS, *Latinitatis probatae et exercitae liber memorialis... locupletatus a Matthia BELIO; editio secunda auctior et emendatior* (Leutschoviae: Brewer, 1735); a kezdő latinisták részére készített kivonat (nem Bél készítette, de ő írta hozzá az előszót): *Primitiva Latina ex libro memoriali Christophori Cellarii, quem Matthias Belius et Latinis vocabulis auxit et interpretatione Hungarica atque Bohemica locupletavit...* (Posonii: Royer, 1743). Bél eme műveire lásd OBERUČ, *Matthieu Bel*, 83–85; TARNAI Andor, „Bél Mátyás ismeretlen művei”, *Magyar Könyvszemle* 71 (1955): 123–128, 123–125; TIBENSKÝ, *Vel'ka ozdoba Uhorska*, 57–58, 75–76; Izidor KOTULIČ, „Lexikografické práce Mateja Bela”, in *Pedagóg Matej Bel*, 251–262; SOPKO, „Belova metodika...”, 124–127; további kiadásaira még lásd MÉSZÁROS István, *A tankönyvkiadás története Magyarországon* (Dabas: Tankönyvkiadó–Budapest-Dabasi nyomda, 1989), 57; BENKA, „Jazyky...”, 11.

att, másrészt azért is, mert latinul íródtak, holott Bél – ismét csatlakozva korábbi grammatikusok, és persze Francke álláspontjához – az anyanyelvi oktatást tartotta megfelelőnek.²⁴ Ezért vezette be már Besztercebányán is a Cellarius-féle német nyelvű latin grammatikát, amely valóban rövidebb és egyszerűbb is volt, mint a Rhenius-féle Donatus-nyelvtan. Ám Cellarius *Grammaticájával* pontosan ugyanaz volt a probléma, mint a *Liber memorialisszal*. Ahogy fentebb már utaltunk rá, Bél Besztercebányán és Pozsonyban is soknemzetiségű diákságot talált, a németajkúakon kívül szlovákokat, magyarokat, „horvátokat” (vend, evangélikus diákokat).²⁵ Pozsonyban rögtön támadni is kezdték őt amiatt, hogy a Cellarius-könyv nem felel meg a nem német anyanyelvű diákságnak.²⁶

Igy született meg a Cellarius-nyelvtan Bél által kiadott változata, amelyben egyszerűsítette az eredeti szöveget, illetve néhol kiegészítette azt, de ami a legfontosabb: párhuzamos latin fordítást adott hozzá.²⁷ Ez persze szükségmegoldás volt: a soknemzetiségű osztályokban a latin fordítás a nem német ajkú gyermekek számára némi segítséget jelenthetett. Azt viszont látni kell, hogy itt elbukott a franckeai reformer kezdeményezés, vagyis az anyanyelven való oktatás, legalábbis a tankönyv szintjén.

A probléma nemcsak a tankönyveknél, hanem általában a tanítás során is jelentkezett. 1719. évi retorikatankönyve, a *Praecepta* elején Bél azt írja, hogy a tanároknak németül, magyarul és „csehül” is el kell magyarázniuk egy-egy latin szöveg értelmezése során a szavak és kifejezések jelentését, különben mindig lesz olyan diák, aki nem fogja érteni.²⁸ Nagy kérdés azonban, hogy ez technikailag lehetséges volt-e. Egyrészt joggal merül fel a kétely, hogy vajon a tanárok mindnyájan alkalmasak voltak-e szlovácul, németül és magyarul egyaránt tanítani. Tudjuk, hogy a korszakban az evangélikus (elsősorban szlovák) diákok az országon belüli gimnáziumi peregrináció során megtanulták a másik két náció nyelvét, de az eredmény nem volt mindig kiváló.²⁹ Felvethető továbbá, hogy a háromnyelvű tanítás nem tette-e lehetetlenné a haladást, illetve az órai munkát. A probléma persze nem volt

²⁴ Lásd BÉL, „Bonae mentis...”, a4v–a5r; BÉL, „Latin nyelvten...”, 48–53.

²⁵ Bél erre vonatkozó megjegyzését lásd BÉL, „Bonae mentis...”, a5v; BÉL, „Latin nyelvten...”, 58.

²⁶ Lásd BÉL, „Bonae mentis...”, [a7]r; BÉL, „Latin nyelvten...”, 62.

²⁷ Bél a fentebb már sűrűn idézett előszóban írta le, hogyan járt el a könyv készítése során. Lásd BÉL, „Bonae mentis...”, [a7]r–v; BÉL, „Latin nyelvten...”, 62–64.

²⁸ Lásd BÉL, *Rhetorices veteris...*, 9. Még lásd BENKA, „Jazyky...”, 15.

²⁹ Maga Bél Mátyás bizonyosan jól beszélt mindhárom nyelvet – mint önéletrajzában írja, éppen eme hármas nyelvtudása miatt javasolták II. Rákóczi Ferenc számára tábori lelkésznek. Lásd BRUCKERUS[–BÉL], „Matthias Belius”, [5]–[6]. Hruskovic Sámuel azonban, a későbbi szuperintendens, Bél korábbi besztercebányai tanítványa az önéletrajzában bevallja, hogy bár szlovák anyanyelvűként tanult magyar szót Gömörön, és később Losoncon is, nem sikerült igazán jól elsajátítania, mivel nem gyakorolta eleget. Lásd Samuel HRUŠKOVIC, *Život Samuela Hruškoviča (Vita Samuelis Hruscovitz)*, z latinského rukopisu pripravila na vydanie, preklad J. VILIKOVSKÉHO z r. 1943 upravila, štúdiu a poznámky napísala Ľudmila OZÁBALOVÁ (Bratislava: KT, 2000), 48, 50, 52, 94, 96. (Ezzel az értékes forrással a jövőben részletesebben is kívánunk foglalkozni.)

ismeretlen, Észak-Magyarországon folyamatosan jelen volt a kora újkorban, már Oláh Miklós nagyszombati káptalani iskolájában, illetve Besztercebányán is – a megoldás az volt, hogy a legelső osztályokat nyelvi alapon több csoportra bontották.³⁰ Csakhogy Bélnak háromfelé kellett volna osztani az osztályt, s nemcsak a legelső classist, hanem az összes grammatista osztályt – ha az anyanyelvi nyelvtanoktatást végbe akarta volna vinni.

Bél azáltal is orvosolni akarta a problémát, hogy Cellarius művét le akarta fordítani magyarra és szlovákra³¹ – amint arra Tarnai Andor és Mészáros István is felhívták a figyelmet.³² Szlovákból két változat is volt. Az elsőhöz 1710. március 10-én fogott hozzá, tehát besztercebányai rektorsága idején – ez a kezdemény a Cellarius-szöveg erősen egyszerűsített változata.³³ A másikat 1716. június 9-én kezdte el, és már egy pontosabb, az eredetihez közelebb álló fordítást célzott meg vele.³⁴ A magyar változat tisztázat, és sajnos datálatlan, de láthatók benne Bél autográf bejegyzései, a magyar fordításban tett kisebb javításai, amelyek csekély számuk miatt önkorrekciók lehetnek.³⁵ Ez a két ígéretes vállalkozás azonban nem jutott el a nyomtatásig, aminek az oka minden bizonnyal a pozsonyi tudós lelkésszé való kinevezése volt.

Bél az iskolai olvasmányokról

Bél Mátyás figyelme az iskolai olvasmányokra is kiterjedt. Ebben a kérdésben szembement Cellariusszal, aki rögtön klasszikus auktorokat ajánlott és ellenezte a latinoktatásban a középkor óta kedvelt dialógusokat. Bél ugyanis saját tapasztalat alapján úgy vélte, hogy zsenge korban, az alapok elsajátításakor jobbak ezek a beszélgetések: a diákok jobban élvezik, és nagyobb sikerélményt ad, mint egy klaszikus szerző, például Terentius.³⁶

³⁰ MÉSZÁROS, *Az iskolaiügy...*, 233, 257.

³¹ Eme szándékát már a *Grammatica Latina* előszavában is jelzi. Lásd BÉL, „Bonae mentis...”, [a7]r–v; BÉL, „Latin nyelvtan...”, 62–63.

³² Lásd TARNAI, „Bél Mátyás és a magyar...”, 826; MÉSZÁROS, *Az iskolaiügy...*, 584. A szlovák szakirodalomból lásd Beata RICZIOVÁ, „Rukopisný zlomok latinskej gramatiky písanej po Maďarsky a po Český”, in *Pedagóg Matej Bel*, 202–212.

³³ [Matthias BEL:] *Grammatica Latina Slavice reddita*. (Autográf kézirat.) Lelőhely: Ústředná knižnica Slovenskej akadémie vied, Lyceálna knižnica, Fragm. XXI. A kézíratra még lásd TÓTH Gergely, *Bél Mátyás kézíratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (Katalógus)*. – *Catalogus manuscriptorum Matthiae Běl, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*, Nemzeti Téka (Budapest: OSZK, 2006), 64. (nr. 103.)

³⁴ [Matthias BEL], *Grammatica Slavonica*. (Autográf kézirat.) Lelőhely: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (EFK), Kézirattár, Hist. V. h. ff. 51–56. A kézíratra lásd SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás kézíratos hagyatékának katalógusa* (Budapest: Akadémiai Könyvtár, 1984), 109. (nr. 337.)

³⁵ [Matthias BEL], *Grammatica Hungarolatina*. (Idegen kéz által adott cím; másolat.) Lelőhely: EFK Kézirattár, Hist. V. h. pp. 1–50. Bél javításait lásd pp. 1, 3, 4, 5. stb. A kézíratra lásd SZELESTEI N., *Bél Mátyás...*, 109. (nr. 337.)

³⁶ Lásd BÉL, *Rhetorices veteris...*, 8–9.

Bél tehát kimondottan helyeselte ezeknek a segédszövegeknek a használatát. Ezen a téren is eltért azonban a honi gyakorlattól. Ő ugyanis az itthon addig nem különösebben forgatott Castellio-féle *Dialogi sacri* adta tanítványai – a quinta és a quarta osztály – kezébe.³⁷ A jeles francia reformátor és humanista, Sebastian Castellio e művében szép és elegáns latinsággal, az erasmusi colloquiumok nyomdokain dolgozta át frappáns párbeszédbe az Ó- és Újszövetség egyes epizódjait, ezzel egyszersmind a diákok lelki épülését szolgálva³⁸ – ezért is lehetett vonzó a nyelvi purizmust és az erkölcsös nevelést előtérbe helyező Cellarius-tanítvány számára. Igaz, a *Dialogi sacri* Bél valószínűleg szintén nem egyéni ízlés alapján választotta ki, hanem Francke elvárásait és elveit követte: ugyanis a nagy hallei reformer is Castelliot ajánlotta az általa alapított elit-gimnázium, a Paedagogium diákjainak a IV. osztályban.³⁹ Bél ugyanakkor Castellio nyelvi-stilisztikai programját később is propagálta: az ő közreműködésével és előszavával jelent meg 1724-ben a humanista tudós Újszövetség-fordítása, illetve a következő évben a Kempis Tamás által írt *Imitatio Christi*, szintén Castellio stilizált átdolgozásában.⁴⁰

Bél gondosságát és gyakorlatias szemléletét jelzi továbbá, hogy a Cellarius-féle grammatika általa készített kiadásához a már említett Joachim Lange ugyancsak dialógusokat tartalmazó *Tirocinium*át is hozzácsatolta, sőt, ezt maga is megtoldotta néhányal (ezek között néhány jellemző módon a szőlőművelésről szól, ami a magyarországi diákoknak igen otthonos lehetett).⁴¹ Az iskolai oktatásban megfelelőnek tartotta emellett a már említett Johann Rhenius dialógusait, illetve a francia humanista teológus, Corderius (Mathurin Cordier, 1479 k.–1564) szintén népszerű párbeszédeit is.⁴² Jellemző ugyanakkor, hogy éppen a műfaj egyik ősforrásától, Erasmustól ódzkodik: mint mondja, „Erasmus gyakran sikamlós” („Erasmus enim passim lascivus”).⁴³ Itt esetleg megint a hallei mintát tartotta szem előtt, mivel

³⁷ Lásd MARKUSOVSKY, *Az ágostai...*, 169, 176, 177, 214. Még lásd BÉL, „Bonae mentis...”, [a6]r; BÉL, „Latin nyelvtan...”, 58; BÉL, *Rhetorices veteris...*, 7.

³⁸ Castellióra és művére lásd Hans R. GUGGISBERG, *Sebastian Castellio, 1515–1563: Humanist and Defender of Religious Toleration in a Confessional Age*, St Andrews Studies in Reformation History (Aldershot, Hants: Ashgate, 2003); Ruth B. BOTTIGHEIMER, „Sebastian Castellio and his Dialogi Sacri”, in *Die Bibel als Buch der Bildung: Festschrift für Gottfried Adam zum 65. Geburtstag*, eds. Volker ELSENBAST et al., Forum Theologie und Pädagogik 12 (Münster: Lit, 2004), 331–343; Barbara MAHLMANN-BAUER, „Catholic and Protestant Textbooks in Elementary Latin Conversation: Manuals of Religious Combat or Guide to Avoiding Conflict?”, in *Scholarly Knowledge: Textbooks in Early Modern Europe*, eds. Emidio CAMPI et al., Travaux d’humanisme et Renaissance – Textes et travaux de la Fondation Barbier-Mueller pour l’Étude de la Poésie Italienne de la Renaissance 447 (Genève: Librairie Droz, 2008), 341–390, 363–373.

³⁹ FRANCKE’s *Pädagogische Schriften...*, 255.

⁴⁰ Lásd erre TARNAI, „Bél Mátyás és a magyar...”, 824; FONT, *Erdélyiek...*, 104–105.

⁴¹ Lásd BÉL, *Grammatica Latina*, Pars Quarta, seu Tirocinium Paradigmatico-Dialogicum (újrakezdődő oldalszámozással, 1–40). A szőlőművelésről szóló dialógusok: uo. 33–36.

⁴² Lásd BÉL, *Rhetorices veteris...*, 7–8.

⁴³ Uo., 8.

Francke szintén mellőzi a nagy humanista ikon munkáit a pedagógiai írásaiban – és vélhetőleg hasonló (erkölcsi) okokból.

A felsőbb osztályokban az antik szerzők olvasmánylistája nem okoz nagy meglepetést. Bél Nepost ajánlotta szép és tiszta latinsága, illetve egyszerűsége miatt a III. osztályba.⁴⁴ Ahogy Restás Attila jelzi, Nepos favorizálása Cellarius hatása lehet.⁴⁵ Ezután Caesart és Cicero leveleit javasolta a II. osztályba, majd pedig Cicero szónoki műveit, s egyéb római szerzőket a legfelső (*prima*) osztályba.⁴⁶ Annyi sajátság mégis adódik, hogy a *Praeceptában* keresztény szerzőket is ajánl, vélhetőleg ugyancsak hallei mintára: Lactantius, Sulpicius Severus, Prudentius, Sedulius szerepelnek itt.⁴⁷ Bár kérdés, hogy ez valóban megvalósult-e, mert a tantervében csak Sulpicius Severus tűnik fel, a *prima classis*-ban.⁴⁸

Ami az antik poézist illeti, úgy vélte, jobb a diákoknak előbb keresztény szerzőket olvasni (Eobanus Hessus, Hermannus Hugo, Caspar Barlaeus), s ezután jöhetnek az antik szerzők, de csak óvatosan, és csak az erkölcsnemesítő, és nem romboló műveket szabad a diákok kezébe adni.⁴⁹ Tehát Bélnél is érzékelhető az az attitűd, mint Comeniusnál, és részben Franckénél is. De ez a hozzáállás a jezsuita iskolákra ugyanúgy jellemző volt, akik tudvalevőleg kipurgált, delfinizált kiadásokat jelentettek meg az antik költőktől.

Reáliák és realitások

Bél Halléből hozhatta magával a reáliák tanításának gondolatát – bár eme ismeretek átadása részben még a latin tanítási anyaghoz kapcsolódik. Így a tantervében Nepos olvasásakor előírta, hogy a tanár az iskolai térképen mutassa meg az egyes földrajzi helyeket.⁵⁰ Cicero esetében is javasolt a tantervben régészeti, történelmi, földrajzi magyarázatokat,⁵¹ sőt, a Cicero-levelek kapcsán egyenesen régiségtani, történelmi segédkönyveket ajánl a tanároknak segítségül (Cellarius posztumusz *Breviari-*

⁴⁴ Uo., 13. Még lásd BÉL, „Bonae mentis...”, [a6]r; BÉL, „Latin nyelvtan...”, 59.

⁴⁵ RESTÁS, „A »Methodus Cellarianae...”, 122. Tanulmányában Kecskeméti Gábor azt feltételezi, hogy Bél Cellarius kommentált kiadásában olvastatta az auktort. KECSKEMÉTI, „Tárnai Andor...”, 20. Véleményét részben igazolja Bél jegyzete a *Praeceptában*, ahol a tanár részére más kiadások mellett a Cellarius-féle Nepos-editiót ajánlja, leginkább az 1715. (helyesen 1714.) évi kiadást; a diákoknak ugyanakkor a német jegyzetekkel ellátott Sincerus-féle kiadást javasolja használatra (amelynek jegyzetanyaga viszont jelentős mértékben épített Cellarius jegyzeteire, és annak térképeit is közölte). Lásd Matthias BÉL, *Rhetorices veteris...*, 13.

⁴⁶ Lásd BÉL, *Rhetorices veteris...*, 14–15. Még lásd MARKUSOVSKY, *Az ágostai...*, 170, 214–215; MÉSZÁROS, *Az iskolaiügy...*, 566.

⁴⁷ Lásd BÉL, *Rhetorices veteris...*, 7.

⁴⁸ MARKUSOVSKY, *Az ágostai...*, 184. A kérdésre még lásd SOPKO, „Belova metodika...”, 127–129.

⁴⁹ Lásd BÉL, *Rhetorices veteris...*, 19–20.

⁵⁰ MARKUSOVSKY, *Az ágostai...*, 180.

⁵¹ Uo. 185.

*um antiquitatum Romanarum*át és geográfiai könyveit, illetve Nieuportnak a rómaiak szertartásairól szóló könyvét).⁵²

Bél emellett a memorandumában homályosan megjegyezte még, hogy a három legfelső osztályban tanítani fogják a földrajzot és a történelmet, így a hazai históriát is, de erről semmi konkrétat nem mondott – sem azt, hogy mi lenne a tulajdonképeni anyag, sem azt, hogy milyen tankönyvből tanítanak.⁵³ Mégis úgy tűnik, hogy Bél komolyan vette ezt a célkitűzését. (Ön)életrajza szerint már Besztercebányán is bevezette a felső *classis*okba a filológiai, filozófiai, történeti, földrajzi, teológiai ismeretek oktatását, sőt, a „római régiségekről” tartott előadásairól iskolai jegyzet is fennmaradt.⁵⁴ Ami pedig a pozsonyi gimnáziumot illeti, a hagyományos tanrenden kívül, a nyári hónapokban históriát és geográfiát tanított a diákoknak. Elmondása szerint ebből nőtt ki nagy országleíró műve, a *Notitia* ötlete: tanítás közben ugyanis azt kellett látnia, hogy hazája földrajza egyáltalán nincs föltárva, s ezért saját hazájában volt „idegen”.⁵⁵ Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a rendes tanrendből kiszoruló, tankönyveket nélkülöző reáliák nem voltak egyenrangúak a hagyományos tantárgyakkal – még Bél iskolájában sem.

Kell-e ennyi latin? Bél válaszai

Bél elég pontosan látta a humanista iskolázás hiányosságait, gyengeségeit, hiszen maga is ebben szocializálódott; emellett tanárként is érzekelte a korabeli iskolai kínálattal kapcsolatos, Magyarországon is éledező elégedetlenséget, ahogyan más pedagógusok is a korszakban.⁵⁶ Ami a saját tapasztalatokat illeti, a nyelvtani szabályok lelketlen magoltatása kapcsán azt írta, hogy maga is nehezen boldogult a nyelvtannal, még a *mensát* is alig tudta elragozni; rossz iskolai konyhalatinja volt, és csak a remekírók olvasása segített rajta.⁵⁷ De elavultnak tartotta a retorika oktatását is. Azt vette ugyanis észre, hogy a forgalomban lévő tankönyvek elsősorban az antik szónoklatok megértéséhez készültek, ami dicséretes dolog, de a mai világban már nem elég. Nincs meg bennük ugyanis, ami az ékesszólás szabályait, előírásait megtanítaná, és még kevésbé, ami a mindennapi használathoz kell; ezt a diákok is megmondhatják, akik hiába tanulták annak idején a retorikát.⁵⁸ Bél emellett érzekelte azt is, hogy túl nagy az átadandó anyag, például a verstani ismeretek. Ő sze-

⁵² Lásd BÉL, *Rhetorices veteris...*, 17.

⁵³ MARKUSOVSKY, *Az ágostai...*, 170, 171, 180, 182, 184, 212, 213.

⁵⁴ Bél beszámolója az új tantárgyak bevezetéséről: BRUCKERUS[–BÉL], „Matthias Belius”, [6]. A jegyzetekre lásd HAAN, *Bél Mátyás...*, 22.

⁵⁵ BRUCKERUS[–BÉL], „Matthias Belius”, [7].

⁵⁶ A magyar kritikusokra lásd pl. PAYR, *A pietismus...*, 105–106.

⁵⁷ Lásd BÉL, *Rhetorices veteris...*, 5.

⁵⁸ Uo., 32–33.

mély szerint fontosnak tartotta a költői művek tanulását, szókincs, helyes kiejtés, stb. okán, de aztán hozzátette, hogy bárcsak a diákok is így gondolnák, ám ők inkább torkig vannak a poézissel („ut eos potius nauseant”).⁵⁹

Igen tanulságos az is, amikor az általa előírt auktorlistával kapcsolatban megjegyzi: egyesek szerint ennyi olvasnivaló csak annak kell, aki tudományos pályára készül: „civil” pályán, vagy a közéletben nincs rá szükség.⁶⁰ Láthattuk: ez a korban már igen sokszor megfogalmazódó kritika. Bél egyébként úgy válaszol, hogy ez csak részben igaz. Szerinte ugyanis a polgári és politikai életben is fontos az igényes, tiszta latinság. Úgy gondolja, nem lehet azt politikusnak nevezni, aki nem tudja szóban és írásban az elvárt módon kifejezni magát.⁶¹ Nem is az érvelés tartalma érdekes itt, hanem az érvelés ténye maga: már bizonygatnia kell az ékes latinság el-sajátításának fontosságát! Ez akár néhány évtizeddel korábban is elképzelhetetlen lett volna: Magyarországon legalábbis bizonyosan.⁶²

Bél praktikus szempontoknak akar megfelelni akkor is, amikor retorikai tan-könyve előszavában kifejti: a diákoknak elsősorban szónoklattani témák (*cbria*) kidolgozásában és a levélírásban kell gyakorolniuk magukat – a többi bolondozás (*nugae*) nem szükséges. Szerinte az említett két területen szerzett gyakorlat a fontos, mert ezek hasonlítanak a legjobban azokhoz a tevékenységekhez, amelyeket manapság latinul szoktak kifejezni („quae assimilant negotia latino sermone hodie explicari sueta”). E tevékenységek Bél szerint: levelezés, alkalmi beszédek, hivatalos okmányok, történeti, földrajzi művek.⁶³ Visszautasítja ugyanakkor azt a – másik oldalról jövő – ellenvetést, hogy ő azt akarná: a diák ne „iskolai” latint tanuljon, hanem a „fórumon”, vagyis közügyekben gyakorolja magát.⁶⁴ „Mi értelme ezekben [tehát a retorikai gyakorlatokban – T. G.] fáradozni – teszi fel a költői kérdést –, ha az életben nem vesszük hasznukat; avagy mi más lehet [a célunk], mint az, hogy hozzá-szokjunk ahhoz, hogy a latin szavakat saját tényleges ügyeinkhez alkalmazzuk?”⁶⁵ Véleményem szerint ez a részlet is árulkodó. Bél itt is egy gyakorlatias álláspontot fogalmaz meg, amellyel a retorika oktatásának ad racionális alapozást – illetve ész-

⁵⁹ Uo., 19.

⁶⁰ „Sunt alii quoque, quos audio, illud obiectare: ad scholastica ingenia hanc talem diligentiam pertinere, qua fatigari haud debeant adolescentes rebus civilibus sive politiae nati.” Uo., 26.

⁶¹ Uo., 27–28.

⁶² Mindennek ellenére a latin visszaszorulása Magyarországon köztudottan sokkal lassabb, mint Európa más részein, az anyanyelvű irodalmak megkésettsege – és a vegyes lakosságú területeken a latin közvetítőnyelvi szerepe – miatt; a 18. század még a latin évszázada az országban. Lásd újabban ALMÁSI Gábor–LAV SUBARIĆ, „Introduction”, in *Latin at the Crossroads of Identity: The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*, ed. ALMÁSI Gábor–LAV SUBARIĆ, Central and Eastern Europe – Regional Perspectives in Global Context 5 (Leiden–Boston: Brill, 2015), 4–8, et passim. (Még ld. a kötetben lévő tanulmányokat is.)

⁶³ Matthias BEL, *Rhetorices veteris...*, 31.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ „...quorsum enim pertinet in his elaborare, quae ad usus vitae nequeunt transferri, aut quid nisi adsuescamus verba Latina rebus nostris, uti iam sunt, accommodare?” Uo., 32.

szerűsíti annak tananyagát. Érveléséből az következik, hogy az ő nézőpontjából – illetve a közvélemény szemében – az antik szónoklattan ismerete és elsajátítása *önmagában* már nem volt értékes és elérendő tudás.

Összegzés: kihívások, kudarcok, eredmények

A fentiekből kiderülhetett, hogy Bél nagyon határozott elképzelésekkel érkezett haza Halléból, s a franckeai pedagógiai módszereket akarta itthon elplántálni: így a latin nyelv oktatása terén az anyanyelvi oktatást, illetve a grammatika és a retorika anyagának egyszerűsítését, észszerűsítését. Alapvető volt nála ugyanakkor Cellarius tankönyveinek hatása is, a *Liber memorialis* és a német nyelvű latin grammatika, amelyek egyrészt a franckeai célokat szolgálták, másrészt purista nézőpontjukkal egy sajátos irányt képviseltek. Az bizonyos, hogy Bél Comenius- és Donatus-ellenessége merőben különbözött a hazai praxistól.

Az ifjú tudósak az anyanyelvi oktatásra vonatkozó elképzelése ugyanakkor akadályba ütközött a többnyelvű iskolai osztályokban. A négy nyelvű szöszedetek sikeresek lettek – mind a *Liber Memorialis*, mind pedig ennek kivonata, az ugyancsak Bél által publikált, alapszókincset tartalmazó *Primitiva Latina* (1743) sok kiadást megért –, a német-latin nyelvű Cellarius-nyelvtan azonban, amelyet Bél kiadott, megbukott az iskolafelügyelők és iskolaigazgatók ellenállásán. Ezt maga Bél árulja el meglehetősen keserű szavakkal a *Primitiva* bevezetőjében, de még ekkor is kiáll a Cellarius-módszer helyessége mellett: mint írja, a tapasztalat azt mutatta neki, hogy a diákok nagyon könnyen megértik és alkalmazzák az anyanyelvükön (!) írt szabályokat.⁶⁶ Ám ez nyilván csak a német ajkú diákokra volt érvényes. Másként történt volna talán, ha Bél tovább marad a rektori székben, és sikerül megvalósítania

⁶⁶ „Nam *Praeceptiones* quidem *Grammaticas*, tametsi experimentis conductum fuerit, sine ulla memoriae defatigatione, quod vernaculae essent, egregie in iis, et intelligendis, et applicandis, profecisse tirones; ne invalesceret salutare institutum, mature fastidiosius quidam, sive inspectores scholarum, sive ludi magistrí, ante diem iugularunt...” [Matthias BEL.], *Lectori salutem!*, in C. CELLARIUS–Matthias BEL, *Primitiva Latina ex Libro Memoriali Christophori Cellarii, quem Mathias Belius et Latinis vocabulis auxit, et interpretatione Hungarica Atque Bohemica locupletavit...* (Pozsonii: Landerer, 1772.), A2r–v. (Az 1772-es kiadást használtam, de ebben is megtalálható az eredeti, 1743. március 15-én kelt Bél Mátyás-előszó.) A *Grammatica* kudarca már csak azért is fájó lehetett Bélinek, mert maga is buzgóan igyekezett terjeszteni tankönyveit a vele baráti kapcsolatban lévő iskola-mesterek, tanárok (így Hajnóczy Dániel, Bohus György és Buchholtz György) körében. Ezzel kapcsolatban számos levele fennmaradt. Ld. BÉL Mátyás levelezése, s. a. r., bev., jegyz. SZELESTEI N. László, Magyarországi tudósok levelezése 3 (Budapest: Balassi, 1993), nr. 59, 64, 93, 95, 97, 101, 102, 107, 108, 393. Ld. erre még KINCSES Katalin Mária, „Bél Mátyás soproni tudóskapcsolatai”, in BÉL Mátyás, *Sopron vármegye leírása. – Descriptio Comitatus Semproniensis*, I, a latin szöveget gond. és ford. DÉRI Balázs, FÖLDVÁRY Miklós, TÓTH Gergely, szerk. KINCSES Katalin Mária, Sopron város történeti forrásai C/2 (Sopron Soproni Levéltár, 2001), 209–220, 219–220 (Hajnóczyra); BOGÁR Judit, *Egy késmárki polibisztor élete és munkái, feljegyzéseinek tükrében: Ifj. Buchholtz György naplója (1709–1737)*, doktori (PhD) értekezés (Piliscsaba: PPKE BTK, 2009), 63, 73, 86,

a többnyelvű programját ezen a téren is, vagyis sikerül kiadnia a Cellarius-nyelvtan magyar és szlovák változatait is: ezek azonban, mint láttuk, kéziratban, félkész állapotban maradtak. Tegyük viszont hozzá, hogy az 1717-es *Grammatica Latina* elutasítása mögött más okok is állhattak: például az, hogy a honi tanárok inkább a jól megszokott korábbi tankönyvekhez ragaszkodtak. Beszédes adat, hogy még a pozsonyi gimnáziumban is visszahozták Rheniust Bél távozása után.⁶⁷

Bél iskolai programja mégsem tekinthető kudarcosnak. Az általa vezetett iskolákat nagy népszerűség övezte, és bizonyosan magas színvonal jellemezte, a latintanítás terén is. A jelek szerint valóban sikerült valamelyest észszerűsíteni és befogadhatóbbá tennie a grammatikai és retorikai anyagot, és a szószedetek is egyértelműen beváltak a diákság körében. Úgy tűnik emellett, hogy a Debreceni Református Kollégium tanítási anyagára is hatottak Bél reformjai. Amint azt G. Szabó Botond és utóbb Restás Attila felvetette, Bél Mátyás hatását tükrözheti, hogy Maróthi György 1741-ben Cellarius *Liber memorialis*ának oktatását szorgalmazta az intézményben, ahogy talán az is, hogy Comenius tankönyveit már kizárta volna a tananyagból.⁶⁸ Ehhez tegyük még hozzá, hogy Castellio *Dialogi sacrj*ának három debreceni kiadása (1748, 1758, 1766)⁶⁹ ugyancsak Bél programjának befolyását jelezheti.⁷⁰

Azt is láthattuk, hogy Bél már elég jól érzékelt a latinközpontú, emellett a retorikai és poétikai stúdiumokra igen nagy hangsúlyt fektető humanista iskolai program elavultságát, illetve a diákság részéről megmutatkozó elégedetlenséget, például a poétikai ismeretek tekintetében. Ezért is igyekezett már a hasznosságra helyezni a hangsúlyt, és rámutatni, hogy mely területeken nélkülözhetetlen a hatalmas erőfeszítések árán megtanított és megtanult tiszta latinság. Az iskolázás alapvető jellegén, a görög és latin tanulmányok dominanciáján ennek ellenére nem tudott változtatni – újabb kutatások szerint ez Franckénak sem sikerült a híres Paedagogiumban⁷¹ –, de a reáliák behozatalának, a földrajzi és történelmi ismeretek oktatásának mégis meglelt az eredménye. Tomka Szászky János, Bél tanítványa, majd 1732-től a pozsonyi iskola konrektora s később rektora 1734-ben elkezdte tanítani

106, 110 (fontos adatokkal a Bél-féle tankönyvek használata és terjesztése terén); KOLLÁROVÁ-NAGY, *Matej Bel...*, 39–40.

⁶⁷ MARKUSOVSKY, *A pozsonyi...*, 230, 231; TARNAI, „Bél Mátyás ismeretlen művei...”, 123. Ide kapcsolódik még a már említett Hruskovicus Sámuel talányos megjegyzése 1719-ből, aki szerint Bél „rövidesen meg fogja bánni” („ipsum brevi [...] poenitebit”), hogy megjelentette a tankönyveit, és ez alól csak a négynyelvű *Liber memorialis* jelent kivételt – amelyet ezek szerint még a Béllal szemben többször kritikus Hruskovicus is jónak tartott. HRUSKOVIC, *Život Samuela Hruškovicu*, 74. Még ld. erre OBERUČ, *Matthieu Bel*, 81.

⁶⁸ G. SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”: neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel* (Debrecen: Tiszántúli Ref. Egyhker. Gyűjt., 1996), 67–68; RESTÁS, „A »Methodus Cellariana«...”, 118–119.

⁶⁹ Vö. BOTTIGHEIMER, „Sebastian Castellio...”, 342; G. SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, 62.

⁷⁰ Ugyanez felvethető Langius grammatikájának debreceni kiadásai (1744, 1750, 1754, 1762) kapcsán is. A kiadásokra lásd uo.

⁷¹ Vö. FONT, *Erdélyiek...*, 32–33.

a történelmet a secunda (azaz a második legmagasabb) osztályban,⁷² később pedig egyetemes földrajztankönyvet, és magyar történelmi atlaszt adott ki, továbbá Bélnagy országismertetésének, a *Notitiának* a fia, Bélnagy Károly András által készített kivonatát is publikálta tankönyv gyanánt – s ezzel egykori mestere pedagógiai törekvéseinek legsikeresebb folytatója és propagálója lett.⁷³

GERGELY TÓTH

Mátyás Bélnagy's Views on the Teaching of Latin in Schools

In my study, I examined the views of Mátyás Bélnagy (Matthias Bel, 1684–1749), a prominent Hungarian pedagogue, geographer and historian, on the teaching of Latin. In the schools he led (Banská Bystrica, Bratislava), Bélnagy wanted to implement the pedagogical guidelines of August Hermann Francke, the great Pietist school organizer and church reformer, and his beloved professor, in the teaching of Latin, for example, teaching in the mother tongue, and simplifying the material of grammar and rhetoric. He also wanted to introduce the textbooks of Christoph Cellarius, another of his professors, namely the Latin-German dictionary *Liber memorialis* and the Latin grammar in German, which served Francke's objectives but also represented a particular direction with their purist viewpoint. Consequently, Bélnagy firmly rejected the old-fashioned and pretentious Donatus grammars and the textbooks of Comenius, which he considered to have been filled with “barbaric” neologisms. Bélnagy also intended Castelli's *Dialogi sacri* to be a practice reading for the lower classes, in which he also followed Francke.

Bélnagy's ideas on mother tongue education were challenged by the multi-ethnic (German-Slovak-Hungarian, sometimes „Vend” or Hungarian Slovene) student population in his schools. He therefore expanded Cellarius's dictionary into a quadrilingual one (Latin-German-Hungarian-“Czech”, the latter for Slovaks), which proved to be a successful initiative. However, his German professor's Latin grammar in German was published only with a Latin translation by him, and this failed because of the disapproval of Hungarian school inspectors and administrators, who

⁷² Lásd MARKUSOVSKY, *A pozsonyi...*, 236–237; SIPOS, „Bélnagy Mátyás...”, 220.

⁷³ Tomka Szászky János történelmi atlaszának faksimile kiadását lásd TOMKA SZÁSZKY JÁNOS, *Magyarország első történelmi atlasza*, magyarázatok, jegyz., ford., tanulm. TÓTH Gergely, TÖRÖK Enikő (Budapest: Szépművészeti Kiadó, 2004); munkásságára lásd újabban TÓTH Gergely, „Tomka Szászky János”, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: Középkor és kora újkor*, XII, főszerk. KÓSZEGHY Péter – szerk. TAMÁS Zsuzsanna (Budapest: Balassi, 2011), 79–82; Bélnagy *Notitiájának* iskolai tankönyvként használt kivonatára, a számos kiadást megért *Compendiumra* alapvető tanulmány: REISZ T. Csaba, „Magyarország rövid földrajza: A Compendium Hungariae geographicum ismertetése”, *Fons* 10 (2003): 291–318.

preferred to stick to the familiar old textbooks. Bél started translating the Cellarius grammar into Slovak and Hungarian, but did not finish them.

Bél was already well aware of the obsolescence of the humanist school programme, which focused on Latin language and placed great emphasis on rhetorical and poetic studies, and he experienced the dissatisfaction of the students with it. That is why he has already tried to emphasise the usefulness of learning Latin and to point out the areas where pure Latinism is important. He could not, however, change the fundamental nature of schooling, namely the dominance of Greek and Latin studies, but he was already striving to teach the *realia* (especially geography and history).

Az SZTE BTK Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszéke, a BTK Irodalomtudományi Intézete, valamint az ELKH-SZTE Antikvitás és Reneszánsz Kutatócsoport szervezésében 2021. december 1–4. között Szegeden rendezték meg az V. Neolatin Konferenciát. A tanácskozást minden korábbi felülmúló szakmai érdeklődés övezte: a kora újkori történelemmel, irodalom- és művelődéstörténettel foglalkozó hazai és határon túli kutatók java, összesen harmincöt előadó jelentkezett és tartott előadást a latin nyelv szerepét a kora újkori Magyarország és Erdély művelődésében középpontba helyező konferencián.

A kötetben, mely a *Convivia Neolatina Hungarica* sorozat ötödik darabja, az előadások alapján készült tanulmányok szerkesztett, a megfelelő tudományos apparátussal ellátott változata olvasható. A konferencia szekcióinak logikáját némileg módosítva közölt írások több aspektusból vizsgálják a 15–18. századi magyarországi és erdélyi környezetben született latin nyelvű történeti, filológiai és irodalmi alkotásokat. Több, egymást remekül kiegészítő, egymással párbeszédbe lépő tanulmány olvasható a kora újkori erdélyi irodalom olyan kiválóságairól, mint Szamosközy István, Kovacsóczy Farkas, Christian Schesaeus vagy Lakatos István; számos tanulmányt találunk a kötetben a 17–18. századi tudósok levelezéséről, filológusi, pedagógiai működéséről vagy éppen a kora újkor jelentős grécistáiról.

A változatos tematikájú, számos szerzőt, részterületet érintő, az adott téma legjobb szakértőinek tollából született tanulmányok széles körben hasznosítható ismereteket kínálnak a kötet valamennyi olvasójának.

ISBN 978 963 267 573 2

9 789632 675732